

ХУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ВИКТИМОЛОГИК ПРОФИЛАКТИКАСИГА ОИД ТАЪЛИМОТЛАРНИНГ ТАРИХИЙ-ХУҚУҚИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Саиткулов Қодирали Абдисалимович

Ўзбекистон Республикаси Криминология тадқиқот институтининг етакчи илмий ходими, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21101323>

Аннотация. Мазкур мақолада ҳуқуқбузарликлар виктимологик профилактикасига оид таълимотларнинг тарихий-ҳуқуқий илдизлари таҳлил қилинган. Унда ибтидоий одат нормалари, зардуштийлик ҳуқуқий-ахлоқий қарашлари, “Авесто”даги жиноят ва жазо қоидалари, шариатдаги қасос, дия ва товон институтлари ҳамда “Темур тузуклари”даги адолат, мазлум ҳуқуқини тиклаш ва жамоат тартибини таъминлаш ғоялари ўрганилган. Муаллиф қадимги ва ўрта аср манбаларида замонавий маънодаги виктимология мавжуд бўлмаганини, бироқ уларда жабрланган шахсни ҳимоя қилиш, зарарни қоплаш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилган виктимологик мазмундаги ғоялар мавжудлигини асослайди.

Калит сўзлар: виктимология, виктимологик профилактика, тарихий-ҳуқуқий илдизлар, одат нормалари, “Авесто”, шариат, “Темур тузуклари”, жабрланувчи, зарарни қоплаш, адолат.

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ИСТОКИ УЧЕНИЙ О ВИКТИМОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОФИЛАКТИКЕ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

Аннотация. В статье анализируются историко-правовые истоки учений о виктимологической профилактике правонарушений. Рассматриваются древние обычные нормы, зороастрийские правовые и нравственные воззрения, положения “Авесты” о преступлении и наказании, институты кысаса, дия и возмещения вреда в шариате, а также идеи справедливости, восстановления прав угнетенного и обеспечения общественного порядка в “Уложении Темура”. Автор обосновывает, что в древних и средневековых источниках не существовало виктимологии в современном смысле, однако в них содержались идеи виктимологического характера, направленные на защиту потерпевшего, возмещение вреда и предупреждение правонарушений.

Ключевые слова: виктимология, виктимологическая профилактика, историко-правовые истоки, обычные нормы, “Авеста”, шариат, “Уложение Темура”, потерпевший, возмещение вреда, справедливость.

HISTORICAL AND LEGAL ORIGINS OF DOCTRINES ON VICTIMOLOGICAL PREVENTION OF OFFENCES

Abstract. This article analyzes the historical and legal origins of doctrines on victimological prevention of offences. It examines ancient customary norms, Zoroastrian legal and moral views, the provisions of the “Avesta” on crime and punishment, the Sharia institutions of qisas, diya and compensation for harm, as well as the ideas of justice, restoration of the rights of the oppressed and maintenance of public order in “Temur’s Code”. The author argues that ancient and medieval sources did not contain victimology in its modern sense; however, they embodied victimological ideas aimed at protecting victims, compensating for harm and preventing offences.

Keywords: victimology, victimological prevention, historical and legal origins, customary norms, “Avesta”, Sharia, “Temur’s Code”, victim, compensation for harm, justice.

Хуқуқбузарликлар виктимологик профилактикасига оид таълимотларнинг тарихий-хуқуқий илдизларини ўрганиш шахсни хуқуқбузарлик ва жиноий тажовузлардан ҳимоя қилиш ғояси қайси ижтимоий-хуқуқий шароитларда шаклланиганини аниқлаш имконини беради. Виктимология мустақил илмий йўналиш сифатида XX асрда ривожланган бўлса-да, инсон ҳаёти, соғлиғи, мулки, шаъни ва қадр-қимматини муҳофаза қилишга қаратилган қоидалар қадимги хуқуқий ва диний-ахлоқий манбаларда ҳам мавжуд бўлган.

Шу нуқтаи назардан мазкур мақолада замонавий виктимология атамаларини қадимги манбаларга сунъий равишда татбиқ этиш эмас, балки ушбу манбалардаги шахсни зарардан сақлаш, жабрланган шахс ҳақини тиклаш, айбдорни жазолаш ва етказилган зарарни қоплашга қаратилган ғояларнинг хуқуқбузарликлар профилактикасидаги тарихий аҳамиятини очиб бериш мақсад қилинган.

Биринчи ёндашув: Ибтидоий жамиятда ижтимоий муносабатлар ёзма қонунлар орқали эмас, балки урф-одат, анъана, ахлоқий тақиқ ва жамоавий назорат орқали тартибга солинган. Бу даврда “жиноят”, “жабрланувчи” ёки “виктимологик профилактика” каби тушунчалар ҳозирги хуқуқий маънода шаклланмаган бўлса-да, жамоа аъзоларининг ҳаёти, соғлиғи ва мулкни ҳимоя қилишга қаратилган тақиқлар амал қилган.¹

Одат нормаларига зид равишда бошқа шахсга зарар етказиш, жамоа мулкига тажовуз қилиш, зўравонлик ёки жамоа тинчлигини бузиш каби ҳаракатлар жамоавий қоралаш ва жазо чораларига сабаб бўлган. Шу жиҳатдан одат нормалари шахсни зарарли хатти-ҳаракатлардан тийиш ва бошқа шахсларни жабрланишдан сақлашга қаратилган дастлабки ижтимоий профилактик восита сифатида баҳоланиши мумкин.

Бироқ ушбу даврни замонавий виктимология тарихи билан бевосита тенглаштириш илмий жиҳатдан тўғри эмас. Чунки ибтидоий жамиятда жиноятчи ва жабрланувчи муносабати, виктимлик, виктимизация ёки қайта виктимизация каби назарий категориялар шаклланмаган. Шу боис бу даврда фақат шахсни зарардан сақлашга хизмат қилган одат-ахлоқ нормаларининг умумий профилактик функцияси ҳақида сўз юритиш мумкин.

Иккинчи ёндашув: Зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлган “Авесто” Марказий Осиё халқларининг қадимги хуқуқий ва маънавий тафаккурини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Унда диний-ахлоқий қарашлар билан бирга инсон, табиат, оила, мулк ва жамоа хавфсизлигини муҳофаза қилишга қаратилган қоидалар ҳам мавжуд.

“Авесто”нинг “Вандидод” қисмида айрим хатти-ҳаракатлар гуноҳ ёки жиноий қилмиш сифатида баҳолангани ва улар учун жазо белгилангани кўринади. Хусусан, бошқа шахсга тан жароҳати етказиш, уни уриш мақсадида қурол кўтариш, зўравонлик қилиш ёки муайян шахсга зарар етказишга қаратилган ҳаракатлар учун жазо назарда тутилган. Бундай қоидалар шахсни тажовузкор хатти-ҳаракатлардан тийиш,

¹ Нарбеков А.Н. Тарихий манбалар ва жамият тараққиётига оид илмий қарашлар. – Тошкент, 2000.

жабрланувчига зарар етказилишининг олдини олиш ва жазонинг муқаррарлигини таъминлашга хизмат қилган.²

“Вандидод”да такрорий қилмишлар учун оғирроқ жазо назарда тутилгани ҳам профилактик аҳамиятга эга. Бу ҳолат қадимги ҳуқуқий тафаккурда такрорий ҳуқуқбузарликнинг ижтимоий хавфлилиги англаниганини кўрсатади. Замонавий нуқтаи назардан, бундай ёндашув ҳуқуқбузарни келгусида шундай ҳаракатлардан тийишга, шу орқали бошқа шахсларни жабрланишдан сақлашга қаратилган.

Шу билан бирга, “Авесто”да замонавий маънодаги виктимология, виктимизация ёки жабрланувчи психологияси ҳақидаги илмий категориялар мавжуд эмас. Аммо инсонни зўравонлик, зарар ва ноҳақликдан ҳимоя қилиш, айбдорни жазолаш ва зарарни қоплашга оид қоидалар мавжудлиги сабабли, уни виктимологик профилактика ғояларининг тарихий-ҳуқуқий илдизларидан бири сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Учинчи ёндашув: Ислом ҳуқуқи Марказий Осиё халқларининг ҳуқуқий, ахлоқий ва ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Қуръони Карим ва шариат қоидаларида инсон ҳаёти, мол-мулки, шаъни, оиласи ва жамоа хавфсизлигини ҳимоя қилишга қаратилган қоидалар мавжуд бўлиб, улар зўравонлик, ўғрилиқ, алдов, тухмат ва ўзганинг ҳаққига хиёнат қилиш каби ҳаракатларни қоралаган.

Қуръони Каримда болаларни йўқчиликдан қўрқиб ўлдириш тақиқлангани ва савдо-сотикда адолатли ўлчов ҳамда тўғри тортиш талаб қилингани шахсни жисмоний ва мулкӣ жабрланишдан сақлашга қаратилган диний-ахлоқий қоидалар сифатида намоён бўлади. Бундай қоидалар одамларни гуноҳ ишлардан тийишга, бошқа шахсларга зарар етказмасликка ва ижтимоий муносабатларда адолатга амал қилишга даъват этган.³

Шариатдаги қасос, дия ва товон институтлари жабрланган шахс ҳуқуқини тиклаш билан боғлиқ муҳим механизмлар бўлган. Улар, бир томондан, айбдорни жазолашга хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан, жабрланган томон манфаатларини тиклаш ва етказилган зарарни қоплаш вазифасини бажарган. Шу жиҳатдан уларда жабрланувчи манфаатларини ҳисобга олиш ва ҳуқуқбузарлик оқибатларини юмшатишга қаратилган ғоялар мавжуд.

Тўртинчи ёндашув: Амир Темур даврида давлат бошқаруви, адолат, тартиб-интизом ва мансабдорлар масъулиятига алоҳида эътибор берилган. “Темур тузуклари”да золимдан мазлумнинг ҳақини олиш, бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр етказмаслик, халққа зулм қилган ҳоким ва сипоҳларга нисбатан чора кўриш каби ғоялар учрайди.⁴

Мазкур қарашлар мазмунан жабрланган шахс ҳуқуқини тиклаш, ноҳақ жазолашга йўл қўймаслик, мансабдор шахсларнинг суиистеъмолларини чеклаш ва аҳолини зулмдан ҳимоя қилишга қаратилган. Замонавий виктимологик профилактика нуқтаи

² Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик / Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 118–121.

³ Қуръони Карим: маънолар таржимаси / А. Мансур таржимаси. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2001. – Ал-Исро сураси, 31 ва 35-оятлар.

⁴ Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ. – Тошкент: O‘zbekiston, 2012. – Б. 76–78.

назаридан улар давлатнинг шахсни ҳимоя қилиш вазифаси ва жабрланган шахс манфаатини тиклаш ғояларининг тарихий кўриниши сифатида баҳоланиши мумкин.

Темурийлар даврида савдо йўллари хавфсизлигини таъминлаш, карвонларни ҳимоя қилиш, босқинчи ва ўғриларга қарши курашиш, ҳудудлардаги воқеаларни марказий ҳокимиятга етказиб туриш каби чоралар аҳолининг жиноятдан жабрланиш хавфини камайтиришга хизмат қилган. Бу чоралар ҳозирги маънодаги виктимологик профилактика тизими бўлмаган бўлса-да, мазмунан аҳолини жиноий тажовузлардан ҳимоя қилиш вазифасини бажарган.⁵

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ҳуқуқбузарликлар виктимологик профилактикасида оид таълимотларнинг тарихий-ҳуқуқий илдизлари одат нормалари, “Авесто”, шариат қоидалари ва “Темур тузуклари”да намоён бўлган. Ушбу манбаларда замонавий виктимология назарияси мавжуд бўлмаган, бироқ уларда шахсни зарардан ҳимоя қилиш, жабрланган шахс ҳақини тиклаш, айбдорни жазолаш, етказилган зарарни қоплаш ва ҳуқуқбузарликлардан сақлашга қаратилган ғоялар мавжуд бўлган.

Шу асосда қадимги ва ўрта аср манбаларини замонавий виктимологиянинг тўғридан-тўғри назарий асоси сифатида эмас, балки жабрланувчини ҳимоя қилиш ғояларининг тарихий-ҳуқуқий илдизлари сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқ. Бундай ёндашув миллий ҳуқуқий тафаккурда инсон ҳуқуқлари ва жабрланган шахс манфаатларини ҳимоя қилиш ғояси қадимдан муҳим ўрин тутганини илмий жиҳатдан асослаш имконини беради.

⁵ Саидов А., Тошқулов Ж. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 1995. – Б. 32.